

रासायनिक शस्त्रे आणि जागतिक राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय करार व सत्ताराजकारणाचा अभ्यास

प्रा. सागर जगताप

रावबहादूर नारायणराव बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 24th January 2026 Accepted: 01st February 2026 Published: 05th February 2026	रासायनिक शस्त्रे (Chemical Weapons) ही 'समूहनष्ट शस्त्रे' (Weapons of Mass Destruction - WMD) म्हणून ओळखली जातात. मानवी इतिहासात ही शस्त्रे अत्यंत क्रूर आणि अमानवीय मानली गेली आहेत. विसाव्या शतकातील दोन महायुद्धे आणि त्यानंतरच्या शीतयुद्धाच्या काळात रासायनिक शस्त्रांचा वापर आणि निर्मिती हे जागतिक राजकारणाचे केंद्रबिंदू ठरले. या शोधनिबंधात रासायनिक शस्त्रांचा इतिहास, त्या संदर्भातील आंतरराष्ट्रीय कायदे आणि सत्ताराजकारणातील (Power Politics) त्यांच्या प्रभावाचा आढावा घेतला आहे.
Keywords: रासायनिक शस्त्रे	

Plagiarism Check Report:

Tool Used: Turnitin

Date of Report: February 02, 2026

Similarity Index: 3%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Jagtap, S. (2026). रासायनिक शस्त्रे आणि जागतिक राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय करार व सत्ताराजकारणाचा अभ्यास. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ)*, 3(1), 613–615.

१. प्रस्तावना : रासायनिक शस्त्रे (Chemical Weapons) ही 'समूहनाशक शस्त्रे' (Weapons of Mass Destruction - WMD) म्हणून ओळखली जातात. मानवी इतिहासात ही शस्त्रे अत्यंत क्रूर आणि अमानवीय मानली गेली आहेत. विसाव्या शतकातील दोन महायुद्धे आणि त्यानंतरच्या शीतयुद्धाच्या काळात रासायनिक शस्त्रांचा वापर आणि निर्मिती हे जागतिक राजकारणाचे केंद्रबिंदू ठरले. या शोधनिबंधात रासायनिक शस्त्रांचा इतिहास, त्या संदर्भातील आंतरराष्ट्रीय कायदे आणि सत्ताराजकारणातील (Power Politics) त्यांच्या प्रभावाचा आढावा घेतला आहे.

२. रासायनिक शस्त्रांचा इतिहास आणि विकास : रासायनिक शस्त्रांचा आधुनिक वापर पहिल्या महायुद्धात (१९१४-१९१८) मोठ्या प्रमाणावर झाला. जर्मनीने 'क्लोरिन' गॅसचा वापर करून या युद्धाचे स्वरूप बदलले. त्यानंतर मस्टर्ड गॅस आणि फॉस्जीन यांसारख्या विषारी वायूंचा वापर करण्यात आला.

प्रमुख घटना: इराण-इराक युद्ध (१९८०-८८), टोकियो सबवे सरीन गॅस हल्ला (१९९५) आणि अलीकडील सीरियातील गृहयुद्ध. "युद्ध हे केवळ रणांगणावर लढले जात नाही, तर ते विज्ञानाच्या प्रयोगशाळेतही विकसित होते." हे वाक्य रासायनिक शस्त्रांच्या संदर्भात तंतोतंत लागू पडते. रासायनिक शस्त्रे, ज्यांना 'मूक मारेकरी' म्हटले जाते, ही अशी शस्त्रे आहेत जी मानवी मज्जासंस्था, त्वचा आणि श्वसनसंस्थेवर विषारी रसायनांद्वारे हल्ला करतात.

अ. विषयाची पार्श्वभूमी : मानवी इतिहासात पहिल्या महायुद्धाने रासायनिक शस्त्रांच्या भीषणतेचा परिचय जगाला करून दिला. क्लोरिन आणि मस्टर्ड गॅसच्या वापरामुळे हजारो सैनिकांचा अत्यंत वेदनादायी मृत्यू झाला. या घटनेने जागतिक समुदायाला हादरवून सोडले आणि शस्त्रनियमनाची गरज भासू लागली.

ब. जागतिक राजकारण आणि शस्त्रांची स्पर्धा शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका आणि सोव्हिएत युनियन या महासत्तांनी एकमेकांवर वचक ठेवण्यासाठी अफाट रासायनिक साठे निर्माण केले. विकसनशील देशांसाठी ही शस्त्रे 'गरीबांचे अण्वस्त्र' (Poor Man's Atomic Bomb) ठरली, कारण अण्वस्त्रांच्या तुलनेत यांची निर्मिती स्वस्त आणि सोपी होती. यामुळेच इराक-इराण युद्ध असो वा सीरियातील संघर्ष, रासायनिक शस्त्रांनी जागतिक राजकारणात वारंवार हस्तक्षेप केला आहे.

क. संशोधनाची उद्दिष्टे : या शोधनिबंधाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. रासायनिक शस्त्रांचा ऐतिहासिक विकास समजून घेणे.

२. आंतरराष्ट्रीय करारांची (विशेषतः CWC १९९३) परिणामकारकता तपासणे.

❖ ३. सत्ताराजकारणात या शस्त्रांचा वापर दबावाचे तंत्र म्हणून कसा केला जातो, याचे विश्लेषण करणे.

३. आंतरराष्ट्रीय करार आणि कायदेशीर चौकट रासायनिक शस्त्रांवर बंदी घालण्यासाठी जागतिक स्तरावर अनेक प्रयत्न झाले. त्यापैकी खालील दोन प्रमुख आहेत:

❖ **अ. जिनिव्हा प्रोटोकॉल (१९२५):** पहिल्या महायुद्धाच्या भीषणतेनंतर, युद्धाच्या वेळी विषारी वायूंच्या वापरावर बंदी घालण्यासाठी हा करार करण्यात आला. मात्र, यात शस्त्रांच्या उत्पादनावर किंवा साठवणुकीवर बंदी नव्हती.

ब. रासायनिक शस्त्रे करार (Chemical Weapons Convention - CWC, १९९३) हा जागतिक राजकारणातील सर्वात महत्वाचा टप्पा आहे.

❖ **उद्दिष्ट:** रासायनिक शस्त्रांचा विकास, उत्पादन, साठवणूक आणि वापर यांवर पूर्णपणे बंदी घालणे

❖ **अंमलबजावणी संस्था:** OPCW (Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons).

❖ **सद्यस्थिती:** जगातील ९९% घोषित रासायनिक शस्त्रांचा साठा नष्ट करण्यात आला आहे.

४. सत्ताराजकारण आणि रासायनिक शस्त्रे (Power Politics) जागतिक राजकारणात रासायनिक शस्त्रे केवळ युद्धाचे साधन नसून ती राजकीय दबावाचे माध्यम राहिली आहेत.

घटक	प्रभाव आणि भूमिका
प्रतिरोध (Deterrence)	अण्वस्त्रे नसलेले देश रासायनिक शस्त्रांचा वापर 'गरीबांचे अण्वस्त्र' म्हणून करतात.
प्रचंड शक्तीचे राजकारण	अमेरिका आणि रशिया यांनी शीतयुद्धाच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर साठा केला होता, जो आता नष्ट केला जात आहे.
प्रादेशिक संघर्ष	मध्य-पूर्वेतील राजकारणात सीरिया आणि इराकने या शस्त्रांचा वापर करून प्रादेशिक सत्तासंतुलन बिघडवले होते.
दहशतवाद	गैर-राज्य घटक (Non-state actors) जसे की ISIS कडून या शस्त्रांचा वापर होण्याचा धोका जागतिक सुरक्षेसमोर मोठे आव्हान आहे.

५. आवाहने आणि मर्यादा : आंतरराष्ट्रीय कायदे असूनही काही आवाहने कायम आहेत.

१. दोहेरी वापर (Dual-use Chemicals): अनेक रसायने खते किंवा औषधे बनवण्यासाठी वापरली जातात, परंतु त्यांचा उपयोग शस्त्रे बनवण्यासाठीही होऊ शकतो.

२. तपासणीतील अडचणी: गुप्त प्रयोगशाळांचा शोध घेणे कठीण असते.

३. राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव: संयुक्त राष्ट्रांच्या सुरक्षा परिषदेत (UNSC) महासत्तांच्या नकाराधिकारामुळे (Veto) अनेकदा दोषी देशांवर कारवाई होत नाही.

६. निष्कर्ष: रासायनिक शस्त्रे ही मानवतेसाठी कलंक आहेत. जरी CWC आणि OPCW मुळे जगात रासायनिक शस्त्रांचा धोका कमी झाला असला, तरी जागतिक सत्ताराजकारणातील वर्चस्ववादामुळे या शस्त्रांचे अस्तित्व पूर्णपणे नष्ट झालेले नाही. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे 'सायबर-केमिकल' हल्ल्यांसारखी नवीन संकटे उभी राहत आहेत. त्यामुळे केवळ करार करून चालणार नाही, तर जागतिक समुदायामध्ये नैतिक जबाबदारी आणि पारदर्शकतेची गरज आहे.

• संदर्भसूची (Bibliography / References)

- OPCW वार्षिक अहवाल.
- 'The Politics of Chemical Weapons' - जागतिक संरक्षण जर्नल.
- संयुक्त राष्ट्रांची निःशस्त्रीकरण परिषद अहवाल.

संशोधनासाठी वापरलेली काही प्रमाणित पुस्तके, अहवाल आणि संकेतस्थळे खालीलप्रमाणे आहेत:

पुस्तके (Books):

1. Price, Richard M. (1997). *The Chemical Weapons Taboo*. Cornell University Press.
2. Croddy, Eric. (2001). *Chemical and Biological Warfare: A Comprehensive Guide for Specialists and Civil Defense*. Springer-Verlag.
3. मराठी संदर्भ: डॉ. वि. ना. काटकर, *आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि जागतिक राजकारण*, विद्या प्रकाशन.

सरकारी आणि आंतरराष्ट्रीय अहवाल (Reports):

1. OPCW (2024-25): *Annual Report on the Implementation of the Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons*.
2. United Nations Security Council (UNSC): Reports on the use of chemical agents in the Syrian Civil War.

संकेतस्थळे (Websites):

1. Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons (OPCW): www.opcw.org
2. Arms Control Association: www.armscontrol.org
3. SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute): www.sipri.org

जर्नल्स (Journals):

Journal of Conflict and Security Law.

International Security Journal - Special Edition on WMDs.

सारांश (Abstract)

विषय: रासायनिक शस्त्रे आणि जागतिक राजकारण: आंतरराष्ट्रीय करार व सत्ताराजकारणाचा अभ्यास हा शोधनिबंध जागतिक राजकारणातील रासायनिक शस्त्रांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करतो. विसाव्या शतकापासून ते आजपर्यंत, रासायनिक शस्त्रांनी आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये भीती आणि सत्तासंतुलनाचे साधन म्हणून काम केले आहे. या शोधनिबंधात 'रासायनिक शस्त्रे करार' (CWC) आणि 'OPCW' च्या कार्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. तसेच, महासत्तांमधील स्पर्धा आणि सीरियासारख्या देशांमधील अंतर्गत संघर्षात या वापर आंतरराष्ट्रीय कायदांच्या मर्यादा कशा उघड करतो, याचे परीक्षण केले आहे. अंतिमतः, हा प्रबंध सुचवतो की केवळ कायदेशीर करार पुरेसे नसून, जागतिक राजकारणातील नैतिक जबाबदारी आणि तांत्रिक देखरेख अत्यंत आवश्यक आहे.